
изворни научни чланак

UDK:398.2.497:398.2.470

МОТИВ БЕСМРТНОСТИ У КОНТЕКСТУ КОСМОГОНИЈЕ У СРПСКОЈ НАРОДНОЈ ПРИПОВЕЦИ БАШ ЧЕЛИК И РУСКОЈ КОЩЕЙ БЕССМЕРТНЫЙ

Ева Премк Богатај
Љубљана, Словенија

Keywords: Separable soul, cosmogony, Bash Chelik, Koschei the Deathless

Summary: The article presents a widespread indo-European and worldwide fairytale motif of the external or separate/separable soul in a Serbian and a Russian fairytale. Both antiheroes Bash Chelik and Koschei the Deathless are immortal for their souls are hidden in a secret place. As long as their soul stays untouched, they are invincible. As we tend to demonstrate by presenting the context of cosmogonic symbols, the place where their soul is hidden is of right the locality of the beginning of the Universe and life itself.

Кључне речи: Одвојена душа, космогонија, Баш Челик, Кошћей Бесмртни

Сажетак: У чланку се анализира мотив „одвојене душе“ (бесмртности) у српској приповеци *Баш Челик* и руској *Кощей Бессмертный*. Оба антијунака су бесмртна јер су њихове душе сакривене на тајном месту. Док њихова душа/моћ остаје нетакнута, они су непобедиви. У чланку настојимо показати да су дрво и планина космогонијски симболи и да је душа ових двају антијунака сакривена тамо одакле и потиче – из „средишта“, Центра света.

Мотив „одвојене/спољашње душе“

Руске приповетке о Кошћеју Бесмртном и српска прича о Баш Челику садрже бројне заједничке елементе. Обе су занимљиве већ са стајалишта многобројних фолклорних тема и мотива¹. Заједнички у анализираним текстовима су прво фолклорни елементи, нпр. три сина/кћери, најмлађи је најспособнији, јунак као позитиван и њему супротстављен негативан лик – џин, заробљеник или змај који заробљава немоћну кћерку/будућу невесту/мајку, дуготрајна и напорна истрага којом главни лик угрожава свој живот како би пронашао моћног антијунака који не зна за милост, јунак помаже животињама које му онда у пресудном тренутку – када му треба посебна мера снажљивости или својство којег иначе нема – помажу доћи до циља и тако даље. Друго, научници који су на примерима ових или сродних текстова истраживали архетипске елементе (душа/срце/животна сила одвојена од тела, сакривена у предмету и/или дрвећу и/или биљци и/или животињи и/или у јајету) и трагове старе митске структуре и симболе (дрво, планина, јаје), упућују на сродности са персијско-месопотамским (Haggerty Krappe, 1933: 260), индијским (Stacy, 1985: 24), грчким (Kaminka, 1922: 222-3) и талмудским (Vaillant, 1958: 89) изворима.

Приповедака о Кошћеју има неколико, очуване су према преписима Пушкина, Толстоја, Афанасјева и других. Кошћеј (стсл. *кость = кост; *кашей = заробљеник) у руским приповеткама поприма улогу моћног бића (од кости), старца, отимача невесте (или мајке) главног јунака, али такође цара, чаробњака или чак војног заповедника, који је дошао да спали руске градове. У неким приповеткама он је већ триста година у заробљеништву у шуми или у подземљу и у оковима је. Његова натприродна снага повезана је са водом – када попије три ведрa воде које му доноси Иван Царевић, он се ослобађа од дванаест ланаца и из подземља Марје Моревне. Кошћеј у свим приповеткама наступа као негативан лик и на крају обавезно умире – или неко слама иглу у којој је његова душа, или га убијају на неки други начин. У приповеци *Кошцей Бессмертный* Кошћејева смрт одн. бесмртност сакривена је на острву Бујан у храсту испод којег је ковчег (или у гранама). Када се тај ковчег отвори из њега искаче зец, у

¹ Вајан се у вези с тим код Баш Челика користи изразом „потпури“ (Vaillant, 1958: 91), што важи и за руског Кошћеја.

зецу је патка (или птица), у њој јаје, а у јајету игла. Када је јаје разбијено и игла сломљена – Кошћеј умире.

Кошћејеве карактеристике као и след догађаја у причи навеле су Вајана на поређење Кошћеја с ликом руског Китовраса из средњовековне руске приче *Повесть о Соломоне и китоврасе* (Вајан, 1958: 89-93). Тражећи извор кентаура у руској причи научници помињу пре свега његове сличности са јеврејским демоном Ашмедајем, што можемо потврдити само за једну од сачуваних једанаест верзија приче о Саломону и Ашмодају (из Вавилонског талмуда) које чува Израелска архива народних прича Универзитета у Хаифи (Patai, 2013: 53). Она је за нашу тему важна пошто потврђује везу између макрокосмичког и микрокосмичког нивоа бесмртности одн. онога што јунак тражи у иначе непобедивог Кошћеја, Китовраса, Ашмодаја и Баш Челика, како год приче то именовале. Женски лик у свим варијантама прича игра сличну улогу као Далила код Самсона, али је Самсонова коса само једна од могућих манифестација „одвојене душе“, вишезначног и поливалентног појма који подразумева између осталог снагу/моћ, али такође и метафизичку везу „душе“ једног Кошћеја и космичке „душе“/јајета/центра света, о чему ћемо више касније.

Баш Челик, створење налик човеку, који има крила (као и Ашмедај одн. сви демони у јеврејској религијској традицији и фолклору), заробљава будућу невесту главног јунака, али тек када га јунак ослобађа из окова тиме што му доноси три ведро воде. Његово „јунаштво“ сакривено је далеко на високој планини, где је лисица, у лисици срце, у срцу птица, у њој његово јунаштво. Али се лисица може брзо трансформисати на разне начине (у утву, сома).

Српска приповетка о Баш Челику, митолошком бићу од челика, у првом делу донекле се подудара са руском приповетком *Марья Маревна* и у мањој мери и са другим руским приповеткама, док се бројни елементи подударају са Кошћејем и такође са норвешком причом *Див који није имао срца у свом телу* (АТ 302).

Приповетке о Баш Челику и Кошћеју Бесмртном заједно са поприлично великим бројем приповедака улазе у циклус наратива о „одвојеној души“ – „души“ која се повремено или стално налази ван тела (енгл. external, separable или separate soul) – на неком месту, у дрвету, предмету и/или животињи. Приповетке о „одвојеној души“ могли бисмо убројити у нуклеус приповедака који постоји у готово свакој (европској) земљи и који је заједнички свима, а о изворима тог

нуклеуса овде нећемо спекулисати².

Изворима митолошког архетипа „одвојене душе“ бавили су се етнологи, антрополози, археолози и психолози у контексту историје човека и његовог тумачења постанка света, природе и себе самога.

Оно што су истраживачи назвали „душа“ манифестује се у изабраним причама различито: негативан лик на неком месту сакрива своју снагу, бесмртност, душу, живот или јунаштво. Шта је у суштини оно што јунак тражи да убије у Баш Челику или Кошћеју?

Душа је у фолклору вишезначан појам, она је витални принцип, животна снага, живот, дах, дисање, здравље, али и суштина (негативног) сопственика, моћ, јунаштво, срце, дух, бесмртност итд. За нашу тему поготово је важна веза између срца/душе и јајета/центра света. У индијској традицији ову везу објашњава пинда – неуништиво семе бића или језгро бесмртности на микрокосмичком нивоу и Браманда – светско јаје на макрокосмичком нивоу, дакле оно место одакле ће да се развије сва формална манифестација коју садржи исконска клица космичког светла. Аналогија је директна: како пинда, тако Браманда (Guénon, 2004: 93 и Guenon, 2001: 213).

Носитељ/локализација душе може бити човек, животиња (поготово птице) или елементи (ваздух, ветар, ватра, светло, вода, дим), она се манифестује оптички или акустички (као сенка, слика у огледалу, звук) или у више облика (Jacobs, 1995: 170).

У традиционалном схватању она може да се налази на различитим местима:

- у телу (у глави, срцу, костима, власима или крви), па када умире тело умире и душа (нем. *Vitalseele*);
- у телу, са тим да у одређеним ванредним околностима излази из тела (екстаза, спавање, смрт)³, након што тело умире душа напушта тело (нем. *Excursionsseele*);
- ван тела (нем. *Außenseele*), када представља везу између тела и његовог природног или духовног подручја, места постанка; када је неко уништи – умире и тело.

У вези са местом „одвојене душе“, приповетке из датог циклуса

² Закључци су осцилирали од претпоставке да је Индија извор свих приповедака, што је утемељено на сличностима с древном индијском приповетком о Пуншкину, до негирања аријске теорије (Lang, 2003: 317-323) примером египатске *Приче о два брата* из времена Рамзеса II (1400 п. н. е.). У прилогу аријске теорије говори једино чињеница да у *Причи о два брата* нема мотива увијања душе у више „омота“, него само прелажење душе у различите облике (Jacobs, 1995: 174), што ипак не сматрамо довољним доказом да је приповетка о Пуншкину извор свим светским приповеткама из тог циклуса.

³ О аутономији душе од тела у традиционалним културама Словена уп. Obuhov, Aleksej. 2006. *Ličnost' v kontekste kul'tury. U Razvitie ličnosti* 3. 82-90.

можемо да разврстамо у (барем) три скупине. У првој се „душа“ (повремено) налази у конкретном делу тела, нпр. у бубрежној масти човека, у његовој коси, у његовом срцу или у животињи одн. биљци. Другу скупину приповедака сачињавају оне у којима се душа јунака само повремено налази ван тела – јунак може своју душу пре поласка на пут/ратовање сам сачувати на сакривеном месту (у сандуку, ковчегу, испод дрвета на домаћем дворишту), одакле ће је након повратка узети и вратити у тело. У трећу скупину приповедака убрајамо све оне приповетке где је душа одвојена од тела и сакривена на једном „култно утопичном“ (Šmitek, 2004: 33) топосу, што вреди и за приповетке о Баш Челику и Кошћеју. У приповеткама тог типа душа је на острву, планини или на дрвету (ређе у мору) у животињама и трансформише се у различите појавне облике.

Ради се управо о пре споменутом односу између макро и микрокосмичког семена бића, о различитим манифестацијама „светске, универзалне душе“, „вечног бића“ (Brinton, 2007: 132-137), што на различите начине налазимо у свим религијама, али и филозофским концептима (пантеисти, таоисти, кабалисти, Ђордано Бруно, Барух Спиноза итд.) – душа је унутар дрвета, само није видљива. Са тог гледишта не ради се, дакле, само о души индивидуума, него о души као метафизичкој реалности која је вечита. Доживљавање средишње тачке микрокосмоса (душе/срца) у корелацији је, како ћемо објаснити даље у реферату, са средиштем макрокосмоса, са Центром света.

Симбол „средишта“ и бесмртност

Приповетке о „одвојеној души“ која се налази у низу „омота“ на „култно утопијском“ месту су, као што је поменуто, бројне. Поменућемо још само неколико њих, према месту где се „одвојена душа“ лоцира. Једна верзија хетитског мита о Телепину завршава се описом поретка након враћања Телепина: „Испред Телепинуса стајало је дрво еја, на њему овчја вуна, у њој маст, у којој су редом помешане Богиња Зрна, Богиња Поља и вино. У њима су редом бик и ован, а у овима дуги живот, наследство, синови и кћери, зрелост старијих људи, бикова и овци, у њима је храброст и снага, вечни огањ“ (Иванов, 1977). Следећи пример је из анголске традиције, где је смрт одн. бесмртност змајског цара сакривена у птици која је у кавезу, а кавез је у камену у дубинама мора. У чувеној норвешкој приповеци коју су сакупили Осбјорнсен и Му *Див који није имао срца* див у епилогу принцези признаје да је његово срце у кладенцу на острву у једној цркви, у

кладенцу плива патка, у њој је јаје, а у јајету његово срце. У шкотској приповеци *Млади краљ из Исет Руа* коју је записао Џон Френсис Кембел заробљена краљева жена сазнаје да је срце дива испод прага где се налази камен а испод камена овца, овца држи патку, патка јаје, а јаје душу. У португалској приповеци *Што се догодило након бирања цветова*, коју је сакупио Ендрју Ланг, најмлађа јунакова сестра сазнаје о смрти чудовишта које је заробило. На дну мора у гвозденој кошари је бели голуб, а јаје тог голуба смрвљено на челу чудовишта доноси му смрт. У ирској приповеци о *Три кћерке краља О'Харе*, коју је сакупио Церемаја Јереиах Кртин, птице говоре принцези да њен муж може убити краљицу ако посече свето дрво испред дворца, на њему је јарац који држи патку, у патки је јаје, а у јају срце и живот краљице. У индијској приповеци о Пунчкину јунак дознаје од принцезе да се срце (душа, живот, смрт) чаробњака Пунчкина налази далеко на дрвету, око којег су тигрови, медведи, шкорпиони и змије, на врху дрвета је огромна змија, на њеној глави мали кавез, у кавезу је птица, у птици душа. Међу ердељским Сасима сачувана је приповетка о томе како је вештица свој живот чувала у рибњаку на врху планине, тамо је пливала патка, у њој је било јаје, а у јајету је горело светло – јунак приче је убија тек када угаси светло. У једној германској приповеци чаробњак живи у шуми са својом госпођицом која сазнаје да му је срце сакривено у једној цркви далеко одатле која има врата од челика, око цркве је дубок и широк јарак пун воде; у цркви лети птица, у птици је његово срце. У приповеци о Сејфл Ел Мулуку из *Хиљаду и једне ноћи* цин говори ухапшеној кћери краља Индије да је душу сакрио у врапца који је у малој кутији, она је у још једној кутији, која је у седам малих кутија, а оне су у сандуку које су у ковчегу из мермера на крају океана. У једној алжирској приповеци цин говори да је његова судбина скривена далеко одавде у јајету које је у голубу, који је у камили која је у мору. Могли бисмо набрајати и друге сличне мотиве у приповеткама Борнеа, Монголије, Африке и чак Америке, у којима је међутим „одвојена душа“ изравно повезана са анимизмом, што у нашим причама није случај (Yearsley, 1924: 138-151).

Приповетке се у великом делу дотичу барем једног космогонијског симбола – дрвета, јајета, планине или стене. У неким примерима они су повезани са змијом, змајем или неким другим обликом хтонских сила које су имале значајну улогу у космогонијским митовима (такођер чели или демон Ашмедај). Пример из митологије повезан са нашим мотивом у изабраним приповеткама архетип је змаја који чува светско јаје.

Место „одвојене душе“ у наведеним приповеткама неретко има

карактеристике безбедног *locus amoenus*, али можемо такође препознати елементе космогонијских топоса, нпр. „светског дрвета“, *axis mundi* што функционише као *omphalos*, тачка одакле све произлази, где је почетак и „центар света“. Символизам „центра света“, „средишта“ изузетно је стар, срећемо га на праисторијским споменицима (Eliade, 1999: 52-53), чест је и битан у архаичним културама и оријенталним цивилизацијама. Са симболизмом „средишта“ повезани митови о пореклу и космогонија представљају суштину светог знања традиционалних религија и веровања (Елиаде, 1991: 78).

У приповеци *Кошеч Бессмертный* Кошћејева смрт сакривена је на острву Бујан. Даље иде редослед храст – ковчег (или гране) – зец – патка (или птица) – јаје – игла. Острво Бујан има у руском фолклору чудесну снагу, тамо су ствари које јунацима помажу да се боре са злом. На острву стоји мистички храст (Елијаде, 1999: 48) и камен алатир који означава „центар света“. Овде је паралела са причом о Саломону и Ашмедају и чак о Саломону и китаврасу где је камен (шамир) разлог због којег Саломон зове краља демона. Без шамира Саломон не може да изгради храм. Овде треба да споменемо да су демони у јеврејској традицији део креације, Божје присмотре над светом (Patai, Bar-Itzhak, 2013, 123). Шамир којим ће Саломон да ломи камен за храм и који се како демон објашњава налази у птици итд., Саломон може да нађе само својим добрим, моралним понашањем. У овом мотиву изражена је и јеврејска традиција односа између појединца и бога у којој појединац игра важну улогу у збивању на микро- и макрокосмичком нивоу, он ће наине да помаже код поновног подизања храма, средишта.

Космичко дрво најраспрострањенија је верзија симбола „средишта“. Бујан, дакле, није само „профано утопијска“ дестинација (дакако може и бити), него „култно утопијска“ од три нивоа (земаљски, подземни и небески), међусобно у вези са *axis-ом mundi* (Šmitek, 2004: 33). Једна од учесталих слика *axis-a mundi* у источним религијским традицијама и фолклору јесте дрво, симбол вечног живота – које живи и даје живот, симбол моћи и истрајности у многим народима, поготово храст, а „одвојена душа“ често је скривена на дрвету. Ово дрво због своје улоге, места и значаја у нашим причама носи барем трагове симболике Дрвета света⁴.

Зимзелено дрво гишеиа које помињу записи хетитског мита о Телепину представља бесконачност, неисцрпну виталност, плодност,

⁴ О Дрвету света исцрпно пише Елиаде у: Mircea Eliade, *Patterns in comparative religion*, University of Nebraska Press, Nebraska, 1996, стр. 66-280.

репродукцију, природу која умире и поново се рађа, слободу. Најчешће је свето дрво храст (симбол моћи и истрајности у многим народима), јавор, ива, липа, јаблан на високој планини⁵, усред мора, оно представља врата између светова (нпр. боди дрво за будисте, бануан за хиндусе, игдразил у скандинавској митологији, ијеварас у литванској митологији, Торов храст за германске народе итд.). Бројне приповетке описују веровање у интимну везу између човека и дрвета, па тако човеков живот може овисити о дрвету или је пак знак одумирања дрвета показатељ тога што се јунаку догађа.

Душа Баш Челика скривена је далеко, на високој планини у срцу лисице и у птици. Готово све оријенталне и европске митологије имају своје високе, космичке врхове, симболичке слике Космоса које су већ део неба, трансцендентног света, а тиме и изравно у вези са бесмртношћу. Једна од најстаријих космогонијских тема је помаљање брежуљка, космичке планине, лотоса или јајета изнад првобитне воде (воденог бескарја), што означава и помаљање светлости, живота и свести. Као дрво и планина, Космичко или светско јаје такође је митолошки мотив који налазимо у митовима о стварању света у различитим културама и цивилизацијама; индијској, скандинавској, кинеској, полинезијској, тибетанској, египатској и другим (Eliade, 1970: 24).

Реч је о прапочетку када космос или примордијално биће излази из јајета. Први описи „космоса налик јајету“ произлазе из санскртских списа (у Брамана Пурана), сличан мотив међутим налазимо и у миту о Пангу, написаном таоистичким монасима хиљадама година пре Лао Цеа, али такође у египатској митологији према којој се Огдоед подигао из воде као брежуљак прљавштине на врху којег је јаје једне птице (гуске/ибиса) у којем је Ра/Тот. Једна од староегипатских верзија о постанку говори о Првобитном јајету у којем се налазила „Птица светлости“ (Елиаде, 1991: 79).

И финска митологија говори о томе да је свет начињен од делова јајета које је на коленима Илматар, богиње ваздуха, оставила патка. Јаје понекад чува и змај или друго хтонско биће. Убивши змаја први човек окончава хаос и заснива организовани космос. У приповеци о Баш Челику и Кошћеју улогу првог човека преузима главни јунак који мора да обави захтеван и опасан пут према „средишту“ како би пронашао бесмртност Баш Челика. Тај пут је заправо прелаз из профаног у свето, из ефемерног и илузорног у истинито, вечно, из смрти у живот, од људског према божанском. Доћи до средишта

⁵ Усп. Веселин Чајкановић, *Мит и религија у Срба, Српска књижевна задруга, Београд, 1973.*

значи благослов, иницијацију, прелаз из хаоса у космос (Eliade, 1992: 29-30).

За архаична друштва живот је поновно створен⁶ повратком почецима (космогонијским митом), обнављањем „апсолутног почетка“ задобија се првобитно снажно, свето Време које једино може обезбедити потпуно обнављање Космоса, живота и друштва. Све што је „космизирано“, све што је налик Космосу, свето је (Eliade, 1970: 31-38).

У овом контексту „одвојена душа“ Баш Челика и Кошћеја заправо је сакривена тамо одакле и потиче – у непресушном извору космичког живота, где је једино могућ прелазак из смртности у бесмртност.

Литература:

- Brinton, Daniel G. 2007. *Religions of Primitive Peoples*. Whitefish: Kessinger Publishing.
- Eliade, Mircea. 1996. *Patterns in comparative religion*. Nebraska: University of Nebraska Press. 266-274.
- Елиаде, Мирча. 1991. *Историја веровања и религијских идеја*. Београд: Просвета.
- Eliade, Mircea. 1992. *Kozmos in zgodovina*. Ljubljana: Nova revija.
- Eliade, Mircea. 1970. *Mit i zbilja*. Zagreb: Matica Hrvatska.
- Елијаде, Мирча. 1999. *Слике и симболи: огледи о магијско-религијској симболици*. Сремски Карливци и Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
- Елиаде, Мирча. 1990. *Шаманизам и архајске технике екстазе*, Сремски Карловци: Издавачка књижарница Зорана Стојановића. 197-210.
- Eliade, Mircea. 1954. *The myth of the eternal return*. Princeton: Princeton University Press.
- Figl, Johann. Klein, Hans-Dieter. 2002. *Der Begriff der Seele in der Religionswissenschaft*. Würzburg: Königshausen & Neumann.
- Frazer, James George. 2002. *The Golden Bough, A Study in Magic and Religion*. New York: Dover Publications.
- Guénon, René. 2001. *Symbols of Sacred Science*. New York: Sophia Perennis.
- Guénon, René. 2004. *Man and His Becoming According to Vedānta*. New York: Sophia Perennis.

⁶ О чудотворној функцији магијског обнављања људског времена постанка сведоче обреди у традиционалним друштвима света за различите облике „стварања“ (лечење болести, уз рађање, за утврђивање друштвеног положаја, приликом смрти идр.).

- Ива́нов, Вячеслав Всеволодович (прев.), *Луна, упавшая с неба. Древняя литература Малой Азии*. 1977. Москва: Художественная литература.
- Jacobs, Joseph. 1995. *Indian Fairy Tales*, New Delhi: Asian Educational Services.
- Krappe, Alexander Haggerty. 1933. Solomon and Ashmodai. In *The American Journal of Philology* No 54 (3), 260-68.
- Kaminka, Armand. 1922. The Origin of the Ashmedai Legend in the Babylonian Talmud. In *The Jewish Quarterly Review* No 13(2), 221-224.
- Lang, Andrew. 2003. *Myth, Ritual and Religion 1*. Whitefish: Kessinger Publishing.
- Lang, Andrew. 2003. *Myth, Ritual and Religion 2*. Whitefish: Kessinger Publishing.
- Lang, Andrew. 2004. *Magic and Religion*, Whitefish: Kessinger Publishing.
- Raphael Patai. Haya Bar-Itzhak. *Encyclopedia of Jewish Folktales and Traditions*. 2015. New York: Routledge.
- Stacy, Robert H. 1985. *India in Russian Literature*. Delhi: Motilal Banarsidass. 101.
- Šmitek, Zmago. 2004. *Mitološko izročilo Slovencev*, Ljubljana: Študentska založba.
- Vaillant, Andre. Kitovras et Baš-Čelik. 1958. Dans *Revue des etudes slaves*. 35 (1). 89-93.
- Yearsley, MacLeod. 1924. *The Folklore of Fairytale*. London: Watts & Co. 138-151.